

мувати їхню енергію у річище загальнодержавних інтересів. Адже, по суті, на неспокійній «україні» стихійно сформувалася сила, потреба в якій відчувалася ще в XIV ст. — недарма ж у 1358 р. представники Ольгерда під час переговорів з пруськими рицарями наполягали, щоб «Орден перемістився в пустелі між татарами й русинами для захисту останніх від татарських нападів і щоб Орден не залишив собі ніяких прав на русинів, але вся Русь безпосередньо належала б литовцям»⁶². Схожі ідеї висловлював київський католицький єпископ Й.Верешинський, котрий у 1594 р. запропонував проект організації оборони українських земель. За його задумом, на Задніпров'ї мав постати рицарський орден чисельністю 5-10 тис. осіб, який водночас був би чимось на зразок військової школи для шляхетської молоді з усієї Речі Посполитої.

Першим, хто вказав на можливість використання прикордонних відчайдухів для «послуги и оборони», був Сигізмунд І. Він висловив ідею створення козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи; однак за його життя цей проект залишився не-реалізованим. Лише в останній третині XVI ст. козацтво набуло певних організаційних форм і водночас було інкорпоровано до тогочасної станової структури. Однак формування ним власних політичних інститутів було ще справою майбутнього.

Загалом, коли йдеться про XV–XVI ст., тодішнє, за виразом Михайла Грушевського, «тихе і малозамітне життя української суспільності» блякне на тлі бурхливих подій кінця XVI–XVII ст. Однак саме його неквапний плін, зрештою, обернувся тим вибухом суспільної енергії, що стався на зламі XVI–XVII ст., і тими революційними зрушеннями, які кардинально змінили перебіг вітчизняної історії.

Примітки до розділу 2

1 На час укладення цієї унії до складу Польщі вже входили Галичина та Західне Поділля; після 1569 р. поза межами Речі Посполитої залишилися Крим і Сіверщина, захоплена Московською державою у 1500 р.

2 Див. їхню критичну оцінку: Иванов С.А. Лев Гумилев как феномен пассионарности // Неприкосновенный запас. — 1998. — №1; Panarin S., Shnirelman V. Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and His Eurasian Theories // Inner Asia. — Vol.3 (2001). — №1. — P.1-18.

3 Див., зокрема, працю О.Бушкова, де стверджується, що ніякого монгольського нашестя не було, а «Батий» — це «псевдонім, під яким діяли Ярослав Всеволодович і його син Олександр»: Бушков А. Россия, которой не было: Загадки, версии, гипотезы. — М.; СПб.; Красноярск, 1997.

4 Halperin Ch. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // Ab Imperio. — 2004. — №3. — P.131-144.

- 5 Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т.7. — К.; Л., 1909. — С.4.
- 6 Так назвав Київ у своїх нотатках італієць Плато Карпіні, котрий у 1245–1247 рр. здійснив мандрівку до столиці Монгольської імперії Каракорума (Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С.67). Натомість у синхронних давньоруських джерелах виразних вербальних маніфестацій столичного статусу Києва порівняно небагато (див. щодо цього: Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.). — М., 1996. — С.69–72). Самий термін «столиця» починає вживатися щодо Києва ретроспективно десь із XVI ст. (зокрема, у білорусько-литовських літописах широкої редакції Київ часів Батиевої навали визначається як «столец всея Руское земли»: Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ). — М., 1980. — Т.35. — С.129, 146, 174 та ін.).
- 7 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Л., 1927. — Т.1. — Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. — Ст.470.
- 8 Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. — М., 1989. — С.149.
- 9 Толочко О.П. Коли перестала існувати «Київська Русь»? Історіографічна доля одного терміна і поняття // Київська старовина. — 1992. — №6. — С.15. Порівн.: Івакин Г.Ю. Киев в XIII–XV веках. — К., 1982. — С.19; Ричка В. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике. — 1997. — №2. — С.32; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К., 1997. — С.8. У літературі останнього часу зустрічаються й радикальніші твердження: «У своїх принципових характеристиках Київська Русь як самобутнє державне утворення, що мало різні фази свого розвитку, не змінилося, можливо, до кінця XV ст.»; «загалом Київська Русь як політичний та культурно-історичний феномен не припиняє свого існування у 1240 р. і доживає до XV ст.» (Івакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С.61, 65).
- 10 Густынская летопись // ПСРЛ. — СПб., 2003. — Т.40. — С.123, 124.
- 11 Там само. — С.128. Докладніше про цю контрверзу див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С.78–80.
- 12 Докладніше див.: Русина О. Студії... — С.16–21.
- 13 Аналіз генези цього інституту подано в праці: Väsáry I. The Origin of the Institution of Basqaqs // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. — 1978. — T.XXXII. — Fasc.2. — P.201–206.
- 14 Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С.117.
- 15 Летописи белорусско-литовские. — С.66, 74, 138 та ін.
- 16 Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. — С.70.
- 17 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. —

М.; Л., 1941. — Т.2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном. — С.179.

18 Розов В. Українські грамоти. — К., 1928. — Т.1: XIV в. і перша половина XV в. — №3. — С.6.

19 Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — С.67-68.

20 Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. — Л., 1971. — С.211, 212; Lietuvos Metrika. Knyga №5. — Vilnius, 1993. — P.122.

21 Див., зокрема, класичну працю Грушевського «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці» та коментар до неї: Грушевський М. Твори. — Т.5. — Л., 2003. — С.216-242, 493-496.

22 Див. щодо цього у рецензії: Русина О. Археологія незнання // Критика. — 2005. — №9. — С.24-26.

23 Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: Пять тысяч лет истории. — К., 2005. — С.67.

24 Див. детальний аналіз цього сюжету: Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. — М., 1996. — Вып.1. — С.5-57.

25 Русина Е. К истории «Яголдаевой тьмы» // States, Societies, Cultures: East and West. — New York, 2004. — P.1013-1024.

26 Див., зокрема: Pelenski J. State and Society in Muscovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century // Idem. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. — New York, 1998. — P.228-243; Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. — Cambridge, 1998. — P.19-21, 61; Рахимзянов Б. Наследие Золотой Орды в формировании Российского государства // Cahiers du Monde Russe. — Vol. 46/1-2 (Janvier-juin 2005). — P.29-38.

27 Галицько-Волинський літопис. — С.126.

28 Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. — Kraków, 1868. — Т.3. — S.446-447.

29 Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Из истории русской культуры. — Т.2. — Кн. 1: Киевская и Московская Русь. — М., 2002. — С.393-394.

30 Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. — М., 1980. — С.151-152.

31 Подібний режим існував і на галицьких землях, захоплених Польщею, про що свідчить лист папи Інокентія XI до короля Казимира від 1357 р. із докорами, що той продовжує сплачувати татарам щорічну данину з підвладних йому руських земель. Знання і факт польсько-литовського кондомініуму на Волині, коли, за угодою 1352 р., Юрій Наримунтович тримав Кременецьку волость «от князии литовских и от короля». Аналогічним був і статус Луцької волості Любарта за угодою 1366 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі: Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т.1. — №1. — С.1; Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т.4. — К.; Л., 1907. — С.43, 47).

32 Розов В. Українські грамоти. — Т.1. — №26. — С.49.

33 Поодинок звітка про те, що брати Коріатовичі «пришед в Подольскую землю, ...боскаком выхода (тут: данини) не почали давати», міститься у складеній у середині XV ст. напівлегендарний «Повісті про Поділля» (Летописи белорусско-литовские. — С.66, 74, 138 та ін.), що мала метою довести литовські права на Поділля. Натомість в оригінальній документації цієї доби — як от у грамоті «князя и государя Подольской земли» Олександра Коріатовича (1375 р.) — фіксується сплата сріблом «дани у Татары» (Розов В. Українські грамоти. — Т.1. — №10. — С.20).

34 Акты ЗР. — Т.1. — №183. — С.211.

35 Козубовський Г.А. Сіверські монети XIV ст. — К., 1992; Погорілець О., Саввов Р. Монети подільського князя Костянтина // Нумізматика і фалеристика. — 2004. — №3. — С.24-29; Шостопал А. Монети XIV ст., карбовані на Поділлі // Нумізматика і фалеристика. — 2007. — №3. — С.24-26.

36 Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. — №5. — Kraków, 1997. — S.155-176.

37 Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. — СПб., 1895. — С.30.

38 Сборник имп. Русского исторического общества. — Т.35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. 1487–1533. — СПб., 1892. — №43. — С.224-225. Утім, не слід забувати, що ті автократичні тенденції, котрі виразно позначились у часи правління Івана III, не вважали природними, органічно властивими Московському князівству його власні піддані. У сучасних дослідженнях нерідко цитуються слова Берсеня-Беклемішева, котрий убачав у них відхід від «старовини», спричинений появою при дворі прибулих разом із Зоєю Палеолог греків, і передрікав: «Которая земля переставляет обычи свои, ино та земля недолго стоит» (Grala H. Człowiek wobec władzy na Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.) // Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym. — Warszawa, 1997. — S.420).

39 Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — С.38-43.

40 Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С.28.

41 Послания Ивана Грозного. — М.; Л., 1951. — С.259-260.

42 Niemcewicz J.U. Dzieje panowania Zygmunta III. — Т.3. — Kraków, 1860. — S.97.

43 Див. щодо цього: Rusina E. La similitude du dissemblable: la Russie et la grande principauté de Lituanie (XIVe — milieu du XVIe siècle) // Cahiers du Monde Russe. — Vol.46/1-2 (Janvier-juin 2005). — P.39-49.

44 Докладніше див. у публікації: Русина О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Укр. іст. жур. — 2003. — №6. — С.3-16.

45 Див. щодо цього: Choroszkiewicz A. O misji Izajasza do Moskwy — raz jeszcze // Aetas media aetas moderna. — Warszawa, 2000. — S.413-414; Русина О. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV — початку XVI ст. на теренах України // Укр. іст. журн. — 2006. — №3. — С.15. — Прим.35.

46 Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т.3. – К., 1994. – С.71–72.

47 Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.1. – С.37.

48 Див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С.73–74.

49 Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1851. – Т.I. – Ст.; Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791 / Wyd. St.Kutrzeba, Wł.Semkowicz. – Kraków, 1932. – №138. – S.313.

50 У цьому контексті заслуговує на увагу спостереження Мартіна Груневега, котрий, побувавши у Києві 1584 р., відзначив у своїх спогадах: «Русини знають, яким могутнім містом був Київ і те, що він був столицею їхніх князів» (Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // *Київська Русь: культура, традиції.* – К., 1982. – С.118).

51 Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976. – С.26, 63, 69.

52 Брайчевський М.Ю. Конспект історії України // *Старожитності.* – 1991. – №10. – С.10.

53 Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.2. – Warszawa, 1846. – S.346–347.

54 Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – С.127; Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т.2. – №33. – С.40.

55 Хроника Быховца // ПСРЛ. – М., 1975. – Т.32. – С.162.

56 Софийская Вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т.6. – С.233.

57 Див.: Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. – Poznań, 1981. – S.71–72; Варонін В. Рака Бярэзіна як мяжа паміж «Руссю» і «Літвой» // *Беларускі гістарычны агляд.* – 2006. – Т.13. – Сш.2. – С.177–198. Порівн. також: Соловьев С.М. Сочинения. – М., 1989. – Кн.3. – С.604; Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського // *Наукові записки НаУКМА.* – К., 2002. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – С.66.

58 Kappeler A. Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. – Bern, 1972. – S.23, 253.

59 Див. щодо цього: Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – М., 1962. – С.407–414; Русина О. Шем'ячичі та Можайські // *Історія України в особах: Литовсько-польська доба.* – К., 1997. – С.57–62; Пашкова Т.И. Местное управление в Российском государстве первой половины XVI в. – М., 2000.

60 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.VII.

61 Докладніше див.: Грушевський М. Дмитро Байда-Вишневецький // *На переломі: Друга половина XV – перша половина XVI ст.* – К., 1994. – С.288–300.

62 Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. – С.393–394.